

10. ГДА СБУ. Ф. 3, оп. 1, спр. 7.

11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф. П-29, оп. 1, спр. 470.

12. ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 383.

13. ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 385.

14. ДАВО. Ф. П-41, оп. 1, спр. 121.

УДК 94(477):929«19»

ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ЯК ДЖЕРЕЛО У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ ОДЕЩИНИ 1920–1940-х рр.

О.Г. БАЖАН,

канд. іст. наук., доц.,

Інститут історії України НАН України

(Україна)

Закон Верховної Ради України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 р. та доповнення до нього від 15 травня і 11 листопада 1992 р., Указ Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», постанови Президії Верховної Ради та Кабінету Міністрів України 1992 р. про підготовку та видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» сприяли введенню до наукового обігу матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Для дослідників та краєзнавців стали доступними архівно-кримінальні справи репресованих громадян, а також деякі розсекречені документи карально-репресивних органів службового характеру. Відомо, що органи держбезпеки за допомогою своїх агентів, інформаторів, таємних працівників накопичували широкомасштабну інформацію, яка стосувалася різних сфер суспільно-політичного, культурного та економічного життя будь-якого села, міста, регіону, країни. За допомогою агентурно-інформаційної мережі у підконтрольних районах чи секторах радянські спецслужби здійснювали моніторинг суспільних настроїв селян, робітників, інтелігенції; відстежували діяльність політичних партій, духовенства, релігійних сект, націоналістичних угруповань; збирали інформацію про економічний уклад села (кількість незаможних селян, середняків, бідняків тощо); фіксували стан виробництва, рівень дисципліни, випадки зловживань на фабриках та

заводах; здійснювали контроль над санітарно-медичними, освітянськими закладами, військовими частинами, залізничним транспортом. Донесення агентури систематизувалися уповноваженими ВУЧК-ДПУ-НКВС-МДБ за окремими питаннями (політичні партії, розвиток економіки, шпигунство, бандитизм тощо). Кожен підрозділ спецслужб відповідно до функціональних обов'язків накопичував власну документальну базу. У місцевих органах ЧК-ГПУ матеріали систематизувались за окремими адміністративними одиницями та населеними пунктами. Серед великого масиву документів, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, увагу дослідників рідного краю мають привернути матеріали фонду 13, які стосуються політичної, економічної характеристики регіонів України, в тому числі Одещини. Ймовірно, що наприкінці 1940-х років за вказівки керівництва Міністерства держбезпеки УРСР роздобуті у різний спосіб дані про конкретне село, місто, район, регіон мали бути упорядковані і зведені в одну справу. Так у 1950–1951 роках з'явилися об'ємні досьє «Паспорт-характеристика» на кожну область, яка входила до складу Української РСР задля ознайомлення працівників центрального апарату МДБ УРСР та обласних управлінь зі «специфікою» кожного населеного пункту. Наприклад, коротка політична і економічна характеристика районів та міст Одещини з'явилась наприкінці жовтня 1950 року, «досьє» на Ізмаїльську область надійшло до Києва на початку лютого 1951 року. Навіть при побіжному вивченні «Паспорт-характеристик» кидається у вічі той факт, що всі вони були підготовлені та упорядковані на місцях силами оперативного складу за єдиним планом і засвідчені підписами відповідальних працівників – начальника секретаріату УМДБ (Ізмаїльська область), заступника начальника Управління МДБ (Одеська область). Всі без виключення «Паспорт-характеристики» містять в собі рубрики: 1. Дата створення; 2. Короткий фізико-географічний огляд; 3. Корисні копалини; 4. Коротка політична характеристика; 5. Адміністративний поділ; 6. Сільське господарство; 7. Промисловість; 8. Транспорт і зв'язок; 9. Культура та побут.

Серед вказаного інформаційного матеріалу найбільшу джерелознавчу цінність, на нашу думку, має розділ «Коротка політична характеристика» області, в якому очима чекістів змальоване політичне життя регіону в першій половині ХХ століття. Так, описуючи політичний ландшафт Ізмаїльської області першої чверті ХХ століття, автори документа зауважують, що «населення області до теперішнього часу засмічене в значній мірі

контрреволюційним елементом. В області наявна значна кількість церковників, різноманітних сектантів, старовірів, у минулому тісно пов'язаних із багато чисельними проповідниками й благодійними громадами Румунії, Америки та Англії. Існувало ряд активно-позиціонуючих буржуазних політпартій та організацій: залізногвардійців, кузистів, царанистів, сіоністів, лібералів та ін. Серед єврейського населення широко було розвинуто сіоністський рух пов'язаний з Америкою, де до сьогодні існує комітет акерманських євреїв. До 1940 років територія області була базою для переправлення агентури інорозвідок в СРСР».

Найбільше уваги в «Короткій політичній характеристиці» відведено періоду Другої світової війни. Наприклад, у «Паспорті-характеристиці Одеської області» політична ситуація в Одесі в часи румуно-німецької окупації показана через призму релігійного життя (румунське «місіонерство» і християнізація в Трансністрії) функціонування Організації українських націоналістів бандерівського та мельниківського напрямів, діяльності «Одеської групи колишніх чинів старої та білої армії «РОВС», «Націонал-солідаристського союзу», існування різних громадських організацій («молдавське товариство», «караїмське товариство», інститут «італійської культури» та ін.), огляд преси.

Разом із тим слід відзначити, що в «Паспорті-характеристиці» самої молодшої області в складі Української РСР (саме так чекісти називали у службових документах Ізмаїльську область) окрім детального опису ворожого елемента за доби «румунських бояр» вміщено відомості про людські втрати в регіоні та суму збитків, нанесену загарбниками в часи Другої світової війни: «У період окупації Ізмаїльської області румуно-німецькими окупантами були розорені і пограбовані усі колгоспи, радгоспи і МТС, зруйновані усі промислові підприємства, школи, лікарні, культурні установи та вивезені в Румунію усі сільськогосподарські машини та промислове обладнання... В таборі «Дулаг» № 162, розташованому в м. Рені, в останні дні було знищено більше 100 осіб військовополонених... Німецько-румунські окупанти розстріляли в області 4978 осіб цивільного населення та сотні військовополонених. 13297 осіб спровадили в німецьку неволю, вони відібрали у селян 111 тисяч голів худоби, в тому числі 40 тисяч коней, вивезли 3700 тис. пудів зерна і до 2-х мільйонів пудів інших с/г продуктів. Збитки, нанесені окупантами народному господарству області, складає 3,5 млрд. крб.» [1, ф. 13, спр. 460, арк. 5].

Значне місце у паспорті Ізмаїльській області відводиться характеристиці розгалуженого апарату каральних органів у регіоні: «префектура поліції існувала в кожному повітовому центрі, проводила агентурну роботу для охорони та підтримки встановленого режиму ... штати повітової префектури налічували до 50 осіб. У волостях штат доходив до 30 осіб...Ізмаїльська повітова сигуранца ділилася на 4 комісаріати: Болградський, Ренійський, Кілійський та Вилковський. Крім того в крупних населених пунктах існували бюро сигуранци. Жандармерія була в кожному повітовому центрі і секція у волості, в селах мали місце жандармські пости...» [1, ф. 13, спр. 460, арк. 5-6].

Окрім детальної загальної довідки про політико-економічний стан Ізмаїльської області (станом на вересень 1950 року), написаної майже в енциклопедичному стилі, в справі знаходиться коротка політична та економічна характеристика на кожен район області. У «досьє» на Ізмаїльську область дослідник знайде для себе інформацію про: територію районів на 1950 рік; число сілрад; кількість посівної площі; відсоток колективних господарств; загальну кількість міського та сільського населення районів та розподіл за національністю, соціальних категоріях; кількість вищих, середніх, неповних середніх, початкових навчальних закладів. В економічній характеристиці також зазначено найменування підприємств, які розташовані на території області, характер виробництва, кількість робітників та службовців на заводах та фабриках, наявність новобудов. Так як зазначена інформація була адресована оперативному складу МДБ, то в характеристиці була присутня рубрика «Особливості району», за допомогою якої можна було дізнатися про рельєф місцевості, наявність чи відсутність телефонного зв'язку з сілрадами, наближеність населених пунктів до залізниці, розташування військових оборонних об'єктів, видобуток корисних копалин тощо. Варто зазначити, що «паспорт» Одеської області містить більше інформації про «політичний стан» конкретно взятого району Одещини ніж у досьє про Ізмаїльську область. Так автори «Паспорту» Одеської області більше уваги приділяли опису антирадянських політичних утворень, виявлених в 1920–1940 роки на підприємствах та установах, формах протесту мешканців регіону політиці колективізації. Подібного роду інформація відсутня у матеріалах про «політ-економічний стан» Ізмаїльської області. Значно краще у чекістських матеріалах про Одещину станом на осінь 1950 року переповідається інформація. Уповноваженим МДБ у підвідомчим їм оперативним секторам повідомлялася інформація про

число заарештованих «контрреволюційних ворожих елементів» відразу після звільнення регіону від гітлерівських окупантів, кількість прибулих у міста та села репатріантів [1, ф. 13, спр. 460, арк. 1-18].

Таким чином, «Паспорт-характеристики» на Ізмаїльську та Одеську області Української РСР, складені працівниками радянських спецслужб на початку 1950-х років, можуть прислужитись краєзнавцям як під час підготовки енциклопедичних видань, присвячених історії населених пунктів, так і в ході реалізації державних програм «Історії міст і сіл України» та «Реабілітовані історією».

Джерела та література:

1. Галузовий державний архів Служби безпеки України.

УДК 94(477.74+478):623.1«19/20»

ВІЙСЬКОВІ ГАРНІЗОНИ ТА ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ ОСМАНСЬКИХ ФОРТЕЦЬ БУДЖАКА НА МЕЖІ XVIII–XIX ст.

О.А. БАЧИНСЬКА,

докт. іст. наук, проф.,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

(Україна)

Значення фортець дністровсько-дунайського регіону, тобто Буджака – Бендери, Аккерман, Кілія, Ізмаїл збільшується наприкінці XVIII – на початку XIX ст. особливо після того, як із 1791 р. кордон між Османською та Російською імперіями проходив Дністром. У зв'язку з тим, що нова російсько-турецька війна 1806–1812 рр. розпочалась досить несподівано для керівників зазначених османських фортець, і російські війська без бойових дій зайшли до більшості з них, населення фортець залишилось незмінним.

Фортеці Буджака являли собою укріплені пункти, призначені для захисту державних інтересів Османської імперії у провінційних районах. Звичайно, що у фортецях знаходились не лише військові гарнізони, але й цивільне населення. Як правило, це були міщани, які займались торговельними та ремісничими справами, а також родини чиновників фортеці. Під час війни фортеця ставала захистом і для